

ХУТОРЯНСТВО? НІ, САМОБУТНІСТЬ!

ЯК ЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ УТВЕРДЖУВАЛИ ВЛАСНУ ТЕРМІНОЛОГІЮ

Філіп Селігей
канд. філол. наук,
старший науковий
співробітник
Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні
НАН України,
м. Київ

За походженням у науковій термінології виділяють два пласти — *питому й запозичену лексику*. Обидва вони однаково важливі: перший виявляє і зберігає самобутність мови, другий еднає її з міжнародними стандартами. Доведено, що при розбудові термінології найкраще дотримуватися рівноваги цих складників, тобто враховувати як національні традиції, так і зарубіжні здобутки.

Термінологічні запозичення з'являються внаслідок зовнішніх мовних впливів. Нерідко ці впливи перебирають через край, і тоді мовна спільнота намагається їм протидіяти. Така практика дістала назву пуризму (від лат. *purus* “чистий”). Коли треба назвати якість нове явище чи поняття, пуристи, дбаючи про чистоту й первородство мови, воліють не запозичити, а впроваджувати рідномовний відповідник.

За часів бездержавності й утисків української мови в нас панували односторонньо-негативні оцінки цього явища. “Архаїзаторство” “буржуазний націоналізм”, “хуторянство”, “шароварщина” — таким був офіційний присуд пуризмові. Мало-помалу це поняття перетворилося в жупел, що закрістило стереотипом угніздився у свідомості й лінгвістів, і пересічних мовців.

Таке упереджене ставлення спричинив несистемний, ізольований підхід, який мало зважав на загальні закономірності розвитку літературних мов. Для правильної оцінки українського пуризму слід враховувати ширший контекст. Спробуймо простежити, яку роль відігравала ця практика при формуванні наукової термінології в різних європейських мовах.

Німецька мова. У німецькій мові пуризм зародився у XVIII ст. як захисна реакція на потужний культурний вплив Франції та її мовну гегемонію.

Саме тоді поряд із романізмами *Kompanie, Qualität, konstatieren, Moment, Armee, Autor* виникають *Gesellschaft, Eigenschaft, feststellen, Augenblick, Heer, Verfasser*.

З розгорнутою програмою розбудови німецького лексику виступив філолог *Й.Г. Кампе*. Усі запозичення, що не закріпилися в усній мові, він закликав усувати, для чого уклав “Словник для пояснення й онімечення накинених нашій мові чужих слів” (1801). Терміни, що їх *Й.Г. Кампе* утворив на протигагу іншомовним, широко вживані й нині (*Flugschrift* “брошура”, *Beweggrund* “привід, мотив”, *Öffentlichkeit* “громадськість”, *Haft* “арешт”).

Йоахім Генріх Кампе (1746 — 1818)
німецький педагог і письменник

У проголошеній 1871 р. Німецькій імперії мовне питання стає складником політики національного єднання. Висувається гасло: “*Жодного чужого слова для того, що можна так само добре висловити німецькою*”. У залізничній, поштової, банківській, військовій та інших галузях уряд директивно впроваджує питому термінологію. Закріплюється традиція називати технічні винаходи власними новотворами (*Fernsprecher* “телефон”, *Kraftwagen* “автіка”, *Rundfunk* “радіо”, *Fernseher* “телевізор”, *Rechner* “комп'ютер”, *Schnittstelle* “інтерфейс”).

Сучасна німецька мова, однак, потерпає від напливу американізмів. Тексти на деякі теми (спорт, мода, реклама) мають такий вигляд, що не відразу добереш, якою мовою їх написано — німецькою чи англійською (цей суржик називають “*Denglish*” — від *Deutsch* + *English*). Американізації протидіє товариство “Німецька мова”, активісти якого надсилають листи протесту рекламодавцям, що надуживають чужими термінами. На поштової рекламі, написаній *Denglish*'ем, вони ставлять штамп “говоріть зі мною німецькою” і відсилають назад у фірму. У пресі з'являються “ганебні списки” кампаній, що калічать німецьку мову.

Угорська мова. Коли на початку XVIII ст. Угорщина опинилася під владою Габсбургів, угорська мова почала пересичуватися запозиченнями. Об'єктивно вона не була цілком придатна для освіти й науки (там панували німецька й латина), проте інтелігенція розуміла: рідну мову треба вдосконалювати, бо тільки так можна піднести націю до рівня найкультурніших у Європі.

Щоб знання, які несе книжна

мова, стали надбанням усіх прошарків суспільства, ставку було зроблено не на запозичення, а на питому основу. Оновлення літературної мови пішло пуристичним шляхом. Угорські просвітники навіть не уявляли до кінця всіх соціальних і культурних наслідків цього свого вибору. Апогей руху за оновлення мови припадає на рубіж XVIII і XIX століть. Мало не щодня виникали нові слова для тих речей і явищ, які досі позначалися запозиченнями або й зовсім не були представлені в лексиконі. Новотвори мали бути зрозумілими кожному угорцеві.

Із преси та художньої літератури ця течія перекинулася в наукову мову. Відтоді в ній закріпилося чимало самобутніх термінів: *bölcsélet* “філософія” (*bölcs* “мудрий”), *eszmé* “ідея” (*ész* “розум”), *mérnök* “інженер” (*mérni* “вимірювати”), *régész* “археолог” (*rég* “давно”) тощо. Поряд із новачками, які відповідали правилам, виникали навіть слова, утворені в нетрадиційний спосіб.

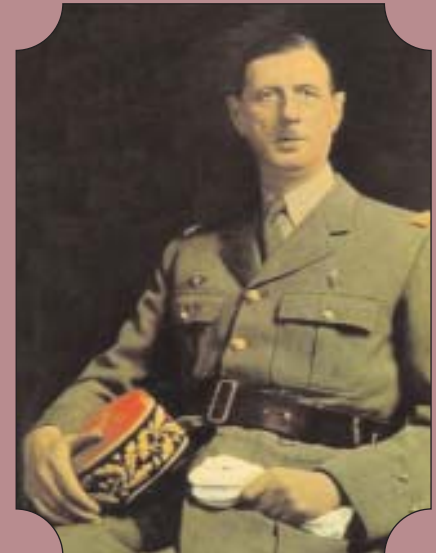
Оновлення мови супроводжувалося полемікою, яка з академічних аудиторій перекинулася на сторінки газет. Розбір нових слів часом спричиняв запеклі суперечки, країна мало не розкололася на два протидіючі табори. Новатори висували такий аргумент: той, хто не приймає нових слів, має навчитися жити й без нових ідей. Народ переймався навіть такими темами, як добрий смак і чуття мови.

Угорське мовне оновлення — безпрецедентний феномен у лінгвістичній історії Європи. З багатьох слів, що виникли за цей нетривалий час, близько 10 тис. закріпилися в ужитку й дожили дотепер. Пуризм зміцнив позиції угорської мови, збільшив її опірність до іншомовних впливів, розвинув здатність породжувати нові назви. Боротьба за оновлення стала не тільки потужним проривом у мові, а й однією з передумов національної єдності.

Французька мова. Хоча французька мова належить до найрозвиненіших і комунікативно потужних мов, навіть їй не вдається уникнути англійського впливу. Місцеві філологи здавна виступають проти непотрібних запозичень у термінології, закликаючи замінити їх власними словами або, принаймні, офранцузувати. У цьому їх підтримував президент країни генерал Шарль де Голль, який казав: “*У національних інтересах, аби наші вчені, користуючись французькою мовою, зважали на те, що вона має лишатися собою*”.

З 1970-х років самобутність французької мови захищена державою. Скажімо, “*Закон про використання французької мови*” (1994) забороняє державним і приватним установам уживати чужі слова (в діловодстві, рекламі, назвах товарів тощо), якщо є відповідні французькі; за порушення накладають штраф.

Нове запозичення дістає права громадянства лише тоді, коли його

Шарль де Голль (1890 — 1970)
перший Президент
П'ятої Французької республіки
(1959 — 1969)

включено до “Словника французької мови”, що його видає Французька академія. Ця установа готує також термінологічні словники та бюлетені, які обмежують уживання англіцизмів і наводять натомість питомі відповідники, наприклад: *savoir-faire* (замість англ. *know-how*), *ordinateur* (англ. *computer*), *explorateur* (англ. *scanner*), *logiciel* (англ. *software*), *magasinage* (англ. *shopping*), *stylisme* (англ. *design*). Традиційно французькі вчені збагачують термінологію не стільки за рахунок запозичень, скільки шляхом переосмислення загальноживаних слів.

Обмеження англіцизмів у Франції сприймають не як наступ на свободу слова, а як турботу про престиж мови, зміцнення її світових позицій. Мовна політика тут струнка й послідовна. Вона довела, що цілеспрямований і динамічний вплив на термінологію дає успішні наслідки, а закон про захист французької мови став взірцем для інших країн.

Ісландська мова. Проте пуристичну пальму першості в Європі тримає ісландська мова, терміноло-

гія якої розвивається виключно на питомих засадах. Запозичень у ній

обмалюють — їх розглядають як стилістичну потворність. Терміни постають від споконвічних коренів: *gerill* “бактерія” (*gera* “робити”), *hreyfill* “мотор” (*hreyfa* “рухати”), *Þota* “реактивний літак” (*Þota* “вити, нестися”) та шляхом переосмислення розмовної лексики: *kerfi* “система” (“сніг, вінок”), *hópur* “популяція” (“натовпи”), *sími* “телефон” (“нитка”). Ісландці карбують відповідники навіть для греко-латинських європеїзмів: *geimfari* “космонавт” (букв. “небесний їздок”), *heimspeki* “філософія” (“всесвітня мудрість”), *smásjá* “мікроскоп” (“дрібно дивитися”). Часто в термін закладається образ, що яскраво розкриває зміст поняття: *fíkalyf* “антибіотик” (букв. “ліки з плісняви”), *skriðdreki* “танк” (“дракон-плазун”), *eldflaug* “ракета” (“летючий вогонь”), *tölva* “комп’ютер” (“провісниця номерів”).

Зрозуміло, що ісландський пуризм розвинувся через острівну відмежованість, яка послаблювала зв’язки з материковою Європою. Зате ця відмежованість неабияк розвинула творчі спроможності мови. Здатність легко породжувати й закріплювати в ужитку власні слова — чи не найяскравіша її риса. Пуристична настанова дала змогу задіяти багатіші питомі ресурси, завдяки чому ісландська мова найкраще серед германських мов зберегла прадавню лексику, а її наукові терміни зрозумілі всім ісландцям, які вперше з ними стикаються.

Чеська мова. Досвід успішної боротьби з чужими впливами мають і слов’янські народи. Відколи чеські землі перетворилися на глухий закуток Габсбурзької імперії (з XVII століття), навала германізмів поставила під загрозу слов’янську основу чеської мови. З кінця XVIII ст. завдяки зусиллям “будителів” формується нова літературна мова, за допомогою якої ті мали намір піднести самосвідомість і культуру чехів.

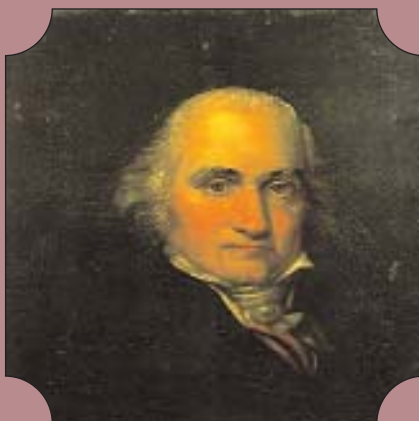
Прогалини в лексиці заповнювалися шляхом відродження застарілих слів, запозичень із говорів та просторіччя, з інших слов’янських мов, а також калькуванням.

У XIX ст. складено підвалини власних термінологій: *dějiny* “історія”, *čtverec* “квадрат”, *divadlo* “театр”, *doprava* “транспорт”, *dusík* “азот”, *hudba* “музика”, *knihovna* “бібліотека”, *kovadělník* “металіст”, *pena* “валюта”, *mluvnice* “граматика”, *námořnictvo* “флот”, *nástroj* “інструмент”, *novinář* “журналіст”, *plyn* “газ”, *skladba* “композиція”, *usečka*

“абсциса”, *ústava* “конституція”, *výsledek* “результат” тощо.

Попри початкові незручності ці терміни впроваджувалися послідовно й наполегливо. Тепер їх не сприймають як штучні, бо вони — яскрава своєрідність чеської термінології. Серед новотворів минулого століття: *rozhlas* “радіо”, *dopravník* “транспортер”, *odbižená* “волейбол”, *letadlo* “літак”, *radak* “парапашум”, *dálnice* “автострада”, *počítač* “комп’ютер”, *snímač* “сканер”.

Польська мова. У польській мові пуризм теж утверджувався як реакція на насильницьку асиміляцію (з кінця XVIII ст. — після трьох розподілів Польщі). Оберігання рідної мови стало для інтелігенції національним обов’язком. Тривалий час наукові праці тут писали латиною і для людей практичних професій були геть неприступними. Це спонукало польських учених до розбудови власної термінології. Відтоді в науковому стилі мірилом правильності стають живе народне мовлення й мова художньої літератури.

“диференціал”, *równoważnik* “еквівалент”, *wartosciowosc* “валентність”, *wodzian* “гідрат”. Міцні позиції питоме посідає в технічній номенклатурі: *dalekopis* “телемайн”, *dziurkarka* “перфоратор”, *przetwornik* “трансформатор”, *wybierak* “селектор”, *wytwornica* “генератор”, *wzbudnik* “індуктор”. Власні терміни почасти усталилися й у комп’ютерній галузі: *czytnik obrazu* “сканер”, *grono* “класстер”, *sterownik* “драйвер”.

Польська громадськість завжди цікавилася співвідношенням у термінології питомого й іншомовного. З 1999 р. у країні діє закон, за яким за необґрунтоване вживання англіцизмів стягують штраф. Рішення щодо нормативності того чи того чужого слова приймає спеціальна лінгвістична комісія.

Турецька мова. Турецька мова не одне століття зазнавала сильного впливу арабської та перської мов. Всі автори, які хотіли здаватися вишуканими чи “культурними”, насичували свій текст арабізмами та фарсізмами. Звідси виникла чи не вся абстрактна лексика, і на початок XX ст. турецька (власне, османська)

Ян Снядецький (1756 — 1830) і Анджей Снядецький (1768 — 1838) польські вчені, засновники польської наукової термінології

Ці орієнтири обстоювали *Ян і Анджей Снядецькі* — видатні вчені-просвітники, засновники польської наукової термінології. Я.Снядецький полемізував із тими, хто гадав, ніби мова запозиченнями тільки збагачується, бо вважав це “битим шляхом до її згуби”. Йому належать терміни *poludnik* “меридіан”, *równik* “екватор”, *srednica* “діаметр”, *wycinek* “сектор” та інші.

Поляки не бояться чужі слова замінити своїми. Ось лише деякі з тих, що в українській мові позичені, а в польській — власні: *bodziec* “стимул”, *salka* “інтеграл”, *szynnosc* “функція”, *odrucz* “рефлекс”, *oderwanly* “абстрактний”, *pierwiastek* “елемент”, *robudka* “імпульс”, *różniczka*

літературна мова була не чим іншим, як лексичною сумішшю. Видатний словникар *Ш. Самі* відгукувався про неї так: “Що це за мова: арабові говориш — не розуміє, персові говориш — не розуміє, туркові говориш — не розуміє”.

Освічені кола країни дедалі більше переймалися думкою про потребу істотних змін. Президент країни *Аматюрк* привселюдно заявив, що прийшов час подумати і про турецьку мову. Ішлося не тільки про запровадження латиниці замість арабського письма, а й про те, щоб досягти самобутності літературної мови, звільнити її від надміру запозичень і штучних зворотів, наблизити книжну мову до народної.

Реформу здійснювали як важливу

Газі Мустафа Кемаль-паша (Ататюрк)
(1881–1938) — перший Президент
Турецької республіки (1923–1938)

державну справу з відповідною законодавчою базою. Засноване Ататюрком Турецьке лінгвістичне товариство об'єднало найкращі філологічні сили й зосередилося на вивченні місцевих говорів і лексики давньотюркських пам'яток. Велика кореспондентська мережа (десятки тисяч службовців, учителів, старшокласників) збирала діалектні слова в різних куточках країни. Виявилося, що питома турецька лексика може успішно конкурувати з іншомовною.

Відомий політик і літератор Зія Гекальп уважав, що власні новотвори зміцнюють національну свідомість. Карбуючи нові терміни, писав він, слід звертатися до народної мови; якщо підхожого варіанта там немає, треба створювати нові слова; якщо не виходить, дозволено запозичати окремі арабізми та фарсізми; як виняток можна переймати терміни із західноєвропейських мов.

У науковій мові утверджуються колишні діалектизми та просторічні слова, лексика з давніх пам'яток. Дістають друге життя питомі словотвірні моделі, що досі вважалися непродуктивними. Багато термінів постають від розмовних дієслів: *art*—“більшати”, (*artı* “плюс”), *böl*—“ділити” (*bölge* “район, сектор”), *çevir*—“вертати” (*çevirgeç* “комутатор”), *göster*—“показати” (*gösterge* “індикатор”), *sal*—“жбурляти” (*salgın* “епідемія”) тощо.

Унаслідок реформи арабо-перська лексика архаїзується, а вжиток питомих слів помітно розширюється. Лінгвістичне товариство спростовує закиди, буцімто вилучення запозичень збіднює мову, адже усу-

ваються лише ті слова, до яких знайдено вдалі відповідники. Задавала тон перша особа держави: Ататюрк виголошував у парламенті промови винятково по-турецьки.

Мовне оновлення, хоч і декретоване згори, дістало народну підтримку: словотворчість стала масовою, виникла публіцистика з цих питань, точилися жваві дискусії. Хоч у реформи були супротивники, вона часом пригальмовувалася, все ж зміни стали невідворотними. Якщо раніше запозичення становили 90% усього словника, то за чотири десятиліття кількість власне турецьких слів зросла до 75–80%. Реформа мала й соціальну вагу: наблизивши писемну мову до розмовної, вона полегшила розвиток народної освіти й ліквідацію неписьменності. Усе турецьке, яке раніше було синонімом невігластва й селюцтва, тепер стало прапором, навколо якого об'єдналася нація.

Згаданими мовами пуристичний досвід Європи, звісно ж, не обмежується. У різні часи схожих процесів зазнали *болгарська, хорватська, румунська, італійська, данська, фінська, новогрецька, баскійська* мови. Своїм пуристичним шляхом простують і мови азійських народів: *перська, іврит, китайська, японська* тощо.

Які можемо зробити висновки?

1. Пуризм супроводжує становлення багатьох літературних мов і часом перетворюється на громадський рух, дістає широкий суспільний розголос. Він неминуче виникає тоді, коли народ відчувається культурно повновартісним і підноситься до розуміння мови не лише як ужиткового засобу спілкування, а і як культурної цінності. Тоді в народі виникає бажання розширяти сферу вжитку рідної мови, примножувати питому лексику, прищеплювати її в книжних стилях, зокрема й науковому. Пуризм є одним із чинників мовної стійкості.

2. У мовному житті народу з розвиненою національною свідомістю панують не байдужість, не рабське мавпування, а дух творчості. Поява на обрії нового чужого слова стає приводом не стільки переймати це слово, скільки породжувати власний відповідник. Пуризм, своєю чергою, підносить самоповагу народу, бо дає підстави пишатися культурною і мовною самостійністю. Карбування слів стає предметом національної гордості — таким самим, як і досягнення в економіці, науці, культурі. Народи, що творять власні терміни, як правило, мають і міцну

державність.

3. Удилемі “запозичити чи творити власне” вибір залежить не стільки від можливостей мови, скільки від настроїв суспільства. Багато важить просвітницька діяльність наукових і культурних діячів, які допомагали народові позбутися комплексу мовної меншовартості, утвердити культ свого, а не чужого. Далі сформована громадська думка втілюється в політичній волі керівництва країни, яке опікується розбудовою національних терміносистем, захищаючи їх від небажаних іншомовних впливів.

Що ж до мовних чинників, то словотвір різних індоєвропейських мов щоразу виявлявся досить дієвим, аби відповідати викликам часу й легко карбувати свої назви. Якщо словотвірна система перебуває в робочому стані, мова більше схиляється до породження власного, ніж до запозичання. Щоб успішно конкурувати з чужим терміном, питомий варіант має бути коротким і милозвучним. Упроваджувати його треба оперативно — доки чужий ще не встиг прищепитися.

4. Питомі новотвори укорінюються в мові так само, як і запозичена лексика. Спочатку вони майже завжди натрапляють на спротив з боку окремих мовців (як і пуристична політика загалом), однак цей спротив послаблюється в міру того, як здобутки пуризму закріплюються в ужитку. Прозоре походження полегшує сприйняття нового терміна і збільшує його життєздатність.

5. Історія літературних мов Європи дає змогу чіткіше розмежувати крайній і поміркований вияви пуризму. Якщо перший виникає передусім через ксенофобське неприйняття запозичень як таких, то другий керується радше бажанням задіяти виражальні можливості рідної мови, довести її повноцінність і рівність з іншими мовами. Пуризм розвиває смак і мовну свідомість пересічних громадян, заохочує їх замислитися над лінгвістичними питаннями.

6. Пуризм проявляється не тільки в часи становлення літературних мов на народній основі. В умовах глобалізації він покликаний оберігати самобутність уже розвиненої літературної мови як протидія англословному тискові. Саме з цим пов'язані перспективи його подальшого розвитку.

Східнослов'янські мови теж знали вияви термінологічного пуризму. Проте його перебіг і наслідки мають

Олександр Шишков (1754 – 1841)
російський державний діяч
і письменник

особливості.

Російська мова. У російській мові мода на європеїзми виникає в часи петровських реформ, коли жваво переймають нові терміни, а серед дворян шириться хизування галліцизмами. Майже відразу дається взнаки пуристична протидія. Скажімо, батько російської наукової термінології *М. Ломоносов* замість запозичень упродовжував питомі відповідники, які створював сам або брав із розмовного фонду: *кислород, наблюдение, насос, опыт, созвездие, упругость, частица, щёлочь, явление*. Щоправда, греко-латинські терміни він волів не замінити (*диаметр, квадрат, оптика, формула*) або ж утворював кальки (*изобретатель, предмет, равновесие*).

На межі XVIII і XIX століть російський пуризм знайшов свого прихильника в особі державного діяча й письменника *О. Шишкова*. Будь-яке чуже слово, вважав він, є завадою процвітання власного, і тому, що більша їх кількість, то більше від них шкоди мові.

Нині його роль в історії російської літературної мови трактують по-різному. З одного боку, *О. Шишков* слушно закликав дбайливіше ставитися до слов'янської культурної спадщини. З іншого, його виступи були, хоч і ширими, але занадто войовничими, засвідчували брак філологічної освіти і претензії на єдино правильне розуміння духу мови. У результаті сама ідея пуризму була сильно дискредитована, а ім'я *О. Шишкова* стало предметом незлобливого кепкування. Мабуть, тут закорінена одна з причин тривогого неприйняття пуризму в російській культурі. Принаймні надалі в ній не було жодних пуристичних течій або

цілеспрямованих заходів, на зразок тих, що виникали в Європі.

Російське (а відтак і все радянське) мовознавство розцінювало пуризм загалом негативно. Він, мовляв, обмежує мови національними рамками, відриває їхню термінологію від спільного фонду мов народів СРСР. У його появі вбачали причини не національно-культурні, а політико-економічні (марксизм усі явища “надбудови” зводив до виробничого “базису”). Навіть відносно незалежні лінгвісти мусили витлумачувати

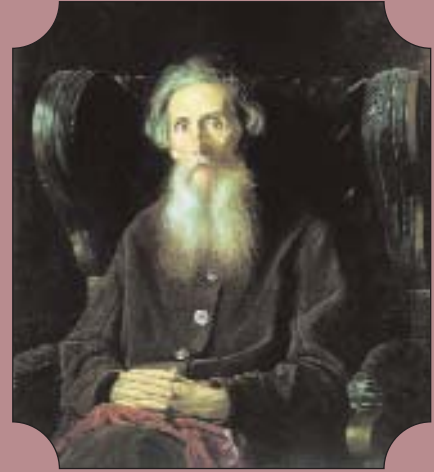

Михайло Ломоносов (1711 – 1765)
російський вчений,
засновник російської наукової
термінології

пуристичні прояви із суто класового погляду — як явище реакційно-націоналістичне, що нібито відбиває інтереси буржуазії.

Пуризм у Росії проявлявся хіба що в переконаннях поодиноких філологів і письменників. Скажімо, проти іншомовних слів виступав *Володимир Даль*. Саме це заохотило його все життя збирати народну лексику, яка згодом увійшла до славновісного словника. Під час боротьби проти “низькопоклонства перед Заходом” та в період загострення холодної війни московська преса друкувала виступи проти надміру запозичень, але в якийсь масовий рух вони так і не переросли. Серед власних термінів XX ст. — *обогреватель, холодильник, вертолёт, самолёт, угловой, вратарь* тощо.

У сучасній Росії проти чужих слів виступає *О. Солженіцин*, який видав словник рідкісної лексики для поповнення літературної мови на противагу запозиченням. Вимоги громадськості обмежити приплив іншомовних слів втілює закон “Про державну мову Російської Федерації” (2005). Стаття шоста говорить: “... не допускається використання слів і висловів, які не відповідають нормам

Володимир Даль (1801 – 1872)
російський лексикограф

сучасної російської мови, за винятком іншомовних слів, що не мають загальнозживаних аналогів у російській мові”. Як бачимо, ця норма сформульована так, що дозволяє переймати будь-яке іншомовне слово для нових понять і ніяк не заохочує мовців утворювати власні відповідники.

Українська мова. Культурно-географічне розташування України між Заходом і Сходом чітко відбилося на її пуристичному досвіді. У ньому суперечливо поєдналися як усвідомлення потреби самобутнього розвитку термінології, так і цілковите заперечення цієї потреби.

Оскільки художній і публіцистичний стилі нашої мови сформувалися на народній основі, уважалося, що такий самий шлях має пройти й науковий стиль.

Укладач першого у Східній Україні термінологічного словника *М. Левченко* (1861 р.) пропонував покласти в основу наукової лексики не запозичення, а багатство розмовної мови: *бігун “полюс”, виробня “фабрика”, волок “буксир”, громовина “електрика”, обіжниця “орбіта”, душець “азот”, живчик “пульс”, побудка “інстинкт”, поземно “горизонтально”, саморух “автомат”*. А ось які відповідники наводив *М. Левченко* для назв наук: *землепис “географія”, зірниця “астрономія”, рослинниця “ботаніка”, силодійня “механіка”, численниця “математика”*.

Цієї ж настанови пізніше дотримувався *А. Кримський*, який у передмові до своєї “Української граматики” писав: “За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямуці люди знають, що простонародна, селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі

Іван Нечуй-Левицький (1838 – 1918)
український письменник

відтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народними українськими словами або зворотами, — треба тільки ті слова та звороти одшукати та знати”.

У Західній Україні розбудова природознавчої термінології пов'язана з іменем *І. Верхратського*. Він залучав матеріали різних авторів і власні діалектні записи, а не знаходячи там потрібної назви, перекладав з латини чи утворював термін сам. Багато для розвитку власної термінології з фізики, хімії, математики зробило *Наукове товариство імені Шевченка*.

Український пуризм знає як помірковані, так і крайні вияви.

Прибічником останнього був, наприклад, *І. Нечуй-Левицький*: “Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби”. Прозаїк виступав проти будь-яких запозичень і вважав, що наша мова має збагачуватися лише з внутрішніх джерел.

Прихильники ж поміркованого пуризму розуміли, що літературній, а надто науковій мові такі перегини тільки шкодять. Його головну тезу щодо чужих слів влучно сформулював *В. Самійленко*: “Не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без міри”. Помірковані пуристи не заперечували живомовної основи в термінології, але вважали, що греко-латинські європеїзми теж є прийнятними.

У добу свого розквіту (1920-ті роки) вітчизняне термінотворення вдалося переважно до внутрішніх засобів. Інститут української наукової мови ВУАН спирався на здобутки галицьких учених, пуристичний дос-

від західнослов'янських та німецької мов. Словники він спочатку випускав у вигляді проектів для громадського обговорення.

Серед тогочасних новотворів: *біговисько* “іподром”, *відбивач* “рефлектор”, *відпружник* “буфер”, *жилыник* “кабель”, *застувач* “екран”, *зліпиво* “цемент”, *коливальник* “вібратор”, *кrapчак* “пунктир”, *обвід* “контур”, *обвітря* “атмосфера”, *одволіклий* “абстрактний”, *південник* “меридіан”, *падовище* “точка падіння”, *поземість* “ярусність”, *рівник* “екватор”, *рівнобіжник* “паралель”, *світлина* “фотографія”, *стіжок* “конус”, *сторчовий* “вертикальний”, *сучинник* “коефіцієнт”, *цілеччина* “континент”. Попри окремі не зовсім вдалі

Володимир Самійленко (1864 – 1925)
український поет і драматург

варіанти, тоді було закладено підвалини національної термінології.

На початку 1930-х років цій практиці радянська влада поклала край. У Москві, де пуризм ніколи не був у пошані, вона видавалася незрозумілою й підозрілою. Видані словники було затавровано як “обласницькі” та “архаїзаторські”, а їхніх укладачів репресовано, причому слідство й суд закинули їм обстоювання “хибної теорії про самобутність української мови” та “націоналістичне шкідництво в термінології”. Їхній доробок виявився забороненим, а відтак і забутим. У самовизначенні українській мові було відмовлено. (Та сама історія, до речі, сталася й у Білорусі.)

Ці трагічні події визначили подальшу долю української термінології. Відтоді її розбудовували переважно шляхом запозичень і словотвірних кальок з російської мови, керуючись

Агатангел Кримський (1871 – 1942)
український історик і філолог,
один із засновників
Всеукраїнської академії наук

гаслами інтернаціоналізації та принципом “мінімальних розходжень”. Рівновага між питомою та чужою лексикою різко порушилася на користь останньої. **Бездержавність української мови призвела до того, що вона потрапила не до тих мов, які переважно творять самі, а до тих, які більше запозичають.**

Та попри несприятливі умови в українській науковій мові все-таки закріпилася низка власних, самобутніх назв.

Вони є в різних терміносистемах, наприклад, **мовознавчій**: дієслово, іменник, наголос; **психологічній**: здібність, кмітливість, уява; **педагогічній**: викладач, виш, іспит; **юридичній**: одруження, спадкоємець, судочинство; **суспільно-політичній**: громадянин, держава, діловодство, урядовець; **економічній**: виробник, надлишок, прибуток; **біологічній**: комаха, людина, стовбур; **анатомічній**: м'яз, поперек, щелепа; **медичній**: вагітність, виразка, набряк, пухлина, судома; **географічній**: вибалок, виярок, ожеледь; **сільськогосподарській**: годівля, добриво, рільництво; **математичній**: добуток, множина, похибка; **фізичній**: густина, питома вага, речовина, струм; **хімічній**: водень, кисень, рідина; **виробничо-технічній**: важіль, лецата, рушій; **транспортній**: вантажівка, залізниця, літак; **морській**: вітрило, корабельня, пароплав; **загальнонауковій**: винахідник, ділянка, дослідник, зміст, обсяг, підсумок, спричиняти тощо.

Утім, якби нашу термінологію розбудовували за кращих умов — без погромницьких втручань влади, без цькувань учених-патріотів, без потраплянь у провінційну залежність до

інших мов, — оригінальних одиниць у ній було б значно більше. Наведені терміни — це поодинокі окрешини з того величезного самотнього лексикону, який не став набутом нашої мови через несприятливі політичні обставини.

Нині обставини сприятливіші, але в українській мові зовсім не усталилася традиція утворювати власні терміни. Перед нинішнім англійським тиском вона виявилася беззахисною і змушена безоглядно запозичати, внаслідок чого нерівновага між своїм і чужим збільшується далі. Громадська думка головну загрозу вбачає в росіянізмах, а до намагань перекладати англіцизми ставиться загалом неприхильно. Необхідність запозичень обґрунтовують браком власних відповідників, а коли хтось пропонує такі відповідники, їх зазвичай оголошують “штучно створеними”.

Якщо раніше самотності укра-

їнської мови найбільше вадили політичні перешкоди, то сьогодні — якась зашкарубла невіра в її творчі можливості.

Отже, український пуризм зовсім не був “шароварництвом”. Наша мова зазнала тих самих процесів, що відбувалися в інших європейських мовах. На жаль, пуристичний рух у нас не мав масового зацікавлення й обговорення, його не підтримували владні структури, його наслідки в сучасній мові закріпилися дуже обмежено, а нині він майже не виявляється. За умов бездержавності розвиток пуризму було припинено каральними заходами, через що його здобутки не стали невідворотними, а в суспільній свідомості прищепилися забобони про його шкідливість. Утім, є й оптимістичний висновок: наш пуристичний досвід виявив і довів величезні термінотворчі можливості, що потенційно існують в українській мові.

Чи можливе відродження пуризму в сучасній Україні? З огляду на глобалізаційний тиск і стан громадської думки це видається малоімовірним. Та все ж ризикнемо зробити передбачення, на позір дещо парадоксальне: *боротьба проти непотрібних запозичень активізується тоді, коли саму ідею такої боротьби буде позичено.*

Тобто український пуризм відродиться, якщо на нього знову прийде мода з Європи — з тих країн, де усвідомлюють потребу оберігати самотність рідної мови і вдаються до відповідних заходів.

